

problemen rond deflatie en tijdreeksen op een grondige wijze aan te pakken. Dat de auteur voldoende tijd neemt om de lezer op allerlei moeilijkheden te wijzen, verdient dan ook alle lof. Bovendien schuwt Knibbe het niet om concepten en theorieën uit de economische wetenschap te hanteren om aldus de agrarische geschiedenis te benaderen (p. 5).

De klemtoon op de methodologie heeft echter een keerzijde. De lezer wordt immers blootgesteld aan de taaiheid van het jargon. Bovendien ligt de focus voornamelijk op de pacht, terwijl de arbeid het met veel minder aandacht moet doen. De auteur is zich daar van bewust: 'Door al deze ontwikkelingen is het boek, in plaats van een scherp afgebakende monografie, eerder een integratieve studie geworden' (p. xi). De vraag blijft of de auteur bij aanvang niet meer de kaart van de grote debatten had moeten trekken. Het materiaal is immers voorhanden om het Friesland van Jan de Vries en diens 'revolutie van de vlijt' aan een diepgaand onderzoek te onderwerpen. Bovendien zou dit de al te grote perspectiefwissel verkleinen. De analyse bevindt zich immers vooral op het geaggregeerd niveau van de landmarkt, alleen in de hoofdstukken 6 en 9 komen de bedrijven echt op de voorgrond. Niettemin besteedt Knibbe in zijn slotbeschouwing heel wat aandacht aan de evoluties in de huishoudeconomie. Het is dan ook betreurenswaardig dat een evenwicht tussen micro en macro, tussen regio en gezin niet sterker in het corpus naar voren komt. Anderzijds vormt de slotbeschouwing niet alleen een sterke synthese van de agrarische geschiedenis van de Friese kleigebieden, maar ook een eikpunt voor vergelijkend regionaal onderzoek.

Reinoud Vermoesen

Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stads geschiedenis

Serge Jaumain en Paul André Linteau, *Vivre en ville. Bruxelles et Montréal aux XIXe et XXe siècles. Études canadiennes*, 9 (Brussel: P.I.E. Peter Lang, 2006) 375 p. ISBN 9789052013343 9052013349.

Stadsstudies zijn de afgelopen decennia uitgegroeid tot een breed interdisciplinair onderzoeksterrein waarin een groot aantal disciplines samenkomt. Historici van allerlei pluimage nemen daarbinnen een dominante plaats in waarvan de talrijke gespecialiseerde vaktijdschriften, congressen en vooral ook websites getuigen. Wie een beeld wil hebben van de onderwerpen waar stadshistorici zich vandaag de dag mee bezighouden zou een blik moeten werpen op het programma van de tweejaarlijkse congressen van de *European Association for Urban History*. Het negende congres in Lyon (augustus 2008; zie: <http://eauh.ish-lyon.cnrs.fr/> (13 februari 2009)) telde maar liefst drieëntwintig algemene, thematische sessies en achtentwintig gespecialiseerde workshops.

Een terugkerend probleem bij een dergelijk druk bezet onderzoeksveld is het meten en in kaart brengen van de wetenschapstheoretische en methodologische vooruitgang van de stadsgeschiedenis als discipline. Een van de manieren om dat te doen is het stimuleren van comparatief stadsonderzoek: dat was niet helemaal toevallig ook het overkoepelende thema van het internationale congres van stadshistorici in Lyon. Intussen kennen we tal van internationale netwerken, projecten en samenwerkingsverbanden tussen (hoofd)steden met evenzoveel congressen, websites en publicaties. Een representatief voorbeeld van een dergelijk netwerk voor comparatief stadsonder-

zoek is het sedert 1997 actieve samenwerkingsverband van stadshistorici uit Brussel (CIRHIBRU) en Canada/Quebec (o.a. INRS-Centre Urbanisation, Culture et Société). In 2000 vond in Brussel het eerste congres plaats onder de titel: 'Les Métropoles en comparaison: Bruxelles et Montréal aux XIXe et XXe siècles'. Brussel was ook de plaats van het tweede colloquium in 2003 dat geheel in het teken stond van het gebruik van de stad: 'Vivre en ville: Bruxelles et Montréal aux XIXe et XXe siècles'. De bij deze gelegenheid gepresenteerde papers vormen het hoofdbestanddeel van de hier te bespreken publicatie uit 2006.

De kern van *Vivre en ville: Bruxelles et Montréal (XIXe – XXe siècles)* is de analyse van de invloed van urbanisatie en industrialisatie op twee metropolen ter weerszijden van de oceaan. Steden die zowel in geografische als sociaaleconomische zin duidelijk van elkaar verschillen maar weer met elkaar gemeen hebben dat zij een dominante positie innemen in een groot en in politiek-bestuurlijk opzicht, complex achterland. De aandacht van de onderzoekers gaat daarbij niet zozeer uit naar structuren en processen van verstedelijking (suburbanisatie) en industrialisering maar veel meer naar de wijze waarop die vorm krijgen in veranderende patronen van stadsgebruik. Deze benadering heeft een voor een congresbundel opvallend concrete en levendige voorstelling van stadsleven opgeleverd waarvan de betekenis die voor de beide steden verre overstijgt. De uiteenlopende onderwerpen van stadsgebruik worden voorgesteld in vier thematische clusters; de stad van de vrouw; beheer en gebruik van stedelijke voorzieningen zoals water en groen; de stad van handel en consumptie en ten slotte: stadscultuur en stedelijke identiteit. De op deze manier gerangschikte dertien bijdragen worden voorafgegaan door twee uitermate informatieve stadsbiografieën van Montréal en Brussel, de laatste van de hand van Claire Billen die op soevereine wijze de hoofdlijnen van de stadsontwikkeling van Brussel vanaf de vroegmoderne tijd spiegelt aan die van Montréal.

Deze inleidende hoofdstukken bieden het noodzakelijke referentiekader voor de meer gedetailleerde beschouwingen over veelkleurige patronen van stadsgebruik in beide steden. Zoals de vier bijdragen over 'de stad van de vrouw'. Binnen de vrouwenstudies is dit weliswaar een gevierd onderwerp maar in dit type onderzoek figureert de stad vaak louter als decor, als een abstractie zonder fysieke dimensies. Zo niet in het werk van Canadese stadshistorici die zich de afgelopen drie decennia intensief hebben beziggehouden met onderzoek naar de veelsoortigheid van de betrekkingen tussen vrouwen en de stad. Het gaat daarbij om zulke zaken als emancipatie, arbeid, consumptie of (stedelijke) identiteit en vooral ook om niet-stedelijke, externe factoren die daarbij een beslissende c.q. versnellende of vertragende rol kunnen spelen. Zoals grote mondiale conflicten. In dit boek schrijft Magda Fahrni indringend over vrouwen in de stad ten tijde van oorlog en vrede, in het bijzonder in Montréal gedurende de jaren veertig. Valérie Piette doet iets soortgelijks voor Brussel tijdens de Eerste Wereldoorlog, twee bijdragen die duidelijk demonstreren welke perspectieven een 'histoire urbaine sexuée' voor het onderzoek naar het stadsgebruik door vrouwen te bieden heeft.

De artikelen gewijd aan 'de stad van de vrouw' vormen onderling een samenhangend geheel, niet op de laatste plaats dankzij de twee inleidende historiografische bijdragen over de geschiedenis van vrouwen in Brussel en Montréal. Dat geldt minder voor de bijdragen in de andere thematische clusters, zoals die over de economische en maatschappelijke integratie van joodse immigranten in Montréal (1918-1930), over de organisatie van de gestandaardiseerde consumptiecultuur via de architectuur

van grote warenhuizen zowel in Brussel als Montréal tijdens het interbellum of over de betekenis van pers en populaire literatuur voor de beeldvorming van ingrijpende demografische, sociale en fysieke transformaties van Brussel vanaf het midden van de negentiende eeuw. Hoe interessant en informatief al deze afzonderlijke bijdragen ook zijn, in het beste geval dragen ze materiaal aan voor comparatief stadsonderzoek, maar gaan die analyse zelf uit de weg. Op één belangrijke uitzondering na.

Het enige artikel dat werkelijk comparatief is opgezet en uitgewerkt is dat over de planning, aanleg en beheer van de watervoorziening in Montréal en Brussel vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw. In hun substantiële bijdrage 'Gérer l'eau en milieu urbain. Regards croisés sur Bruxelles et Montréal, 1870-1980' laten Chloé Deligne (Brussel) Michèle Dagenais (Montréal) en Claire Poitras (INRS) zien hoezeer de ontwikkeling van grootschalige technische systemen op het gebied van stedelijke infrastructuur niet alleen is ingebed in lokale economische en sociale omstandigheden, maar bovendien in hoge mate ook geconditioneerd wordt door de in die steden bestaande, politiek-bestuurlijke verhoudingen, in het bijzonder door de samenwerking (al dan niet) van gemeentelijke instituties met andere belangengroeperingen binnen de stedelijke samenleving. Juist vanwege het hoge symbolische gehalte van water als levensader voor stedelijk leven, raken ontwikkeling, ontwerp en het beheer daarvan de kern van het sociale, politieke en territoriale verhoudingen – niet alleen die van Brussel en Montréal – maar feitelijk van iedere stad.

Ed Taverne

Rijksuniversiteit Groningen

Lissa Roberts, Simon Schaffer en Peter Dear (eds.), *The Mindful Hand: Inquiry and invention from the late Renaissance to early industrialisation* (Amsterdam:

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 2007) 503 pp.

ISBN 978-90-6984-483-1

Is het mogelijk om een nieuw type schip te ontwikkelen vanuit een schaalmodel? Venetiaanse patriciërs rond 1630 dachten van wel. De principes van de geometrie zijn immers schaalonafhankelijk. De ambachtslieden van het Arsenal, de marinewerven, dachten van niet. Galileo, die hun discussie rapporteert aan het begin van zijn *Twee nieuwe wetenschappen* gaf de ambachtslieden gelijk en ook in diverse latere episodes, zo blijkt in een zeer interessant relaas van Simon Schaffer in *The Mindful Hand*, zouden ambachtslieden gelijk krijgen.

Dat schaal ertoe doet komt ook aan de orde in de bijdrage van Lissa Roberts, over de introductie van de stoommachine in het Nederland van de achttiende eeuw. Aan het begin van de eeuw had de beroemde natuurkundige 's Gravesande demonstratietoestellen laten maken door Leidse instrumentmakers om daarmee de newtoniaanse fysica te kunnen illustreren tijdens zijn colleges. Zijn opvolger Allamand wilde zo voortgaan en bestelde in 1772 bij een gerenommeerde Londense instrumentmaker een model van een stoommachine. Deze miniatuur van een bestaande stoommachine was zeer nauwkeurig. Niettemin hield het ding steeds na een paar slagen op: de cilinder koelde te snel af waardoor het apparaat niet op stoom bleef.

Wat er in deze gevallen van schaalvergroting en -verkleining aan de hand is, is dat materie geen neutraal substraat is voor de toepassing van wiskundige principes.